
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Α. Μαρκόπουλος (επιμ.), *Τέσσερα κείμενα για την ποίηση του Συμεών του Νέου Θεολόγου*, Αθήνα, Εκδόσεις Κανάκη, 2008, σελ. ις' + 162.

Οι τέσσερις μελέτες που περιλαμβάνονται στον τόμο αυτόν ανακοινώθηκαν αρχικά στο πλαίσιο ενός μεταπτυχιακού σεμιναρίου που οργάνωσε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών τον Μάρτιο 2007 ο Αθανάσιος Μαρκόπουλος· ο ίδιος επιμελήθηκε τώρα και τη δημοσίευσή τους. Όπως δηλώνεται και στον τίτλο, κοινό αντικείμενο των τεσσάρων αυτών κειμένων αποτελεί το ποιητικό έργο του Συμεών του Νέου Θεολόγου, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι εξετάζεται ανεξάρτητα ή ερήμην του υπόλοιπου έργου του, το οποίο δεν υστερεί ούτε σε έκταση ούτε σε σημασία έναντι του ποιητικού.

Ο Johannes Koder στη μελέτη του με τίτλο «Ο Συμεών ο Νέος Θεολόγος και οι Ύμνοι του» (σσ. 1-35) εκθέτει κατ' αρχάς τα κύρια χαρακτηριστικά του έργου του Συμεών, επισημαίνοντας παράλληλα ορισμένα σημαντικά στοιχεία της βιογραφίας του που αποδείχθηκαν καθοριστικά για το έργο του. Αντλώντας στοιχεία και από τον Βίο του μεγάλου μυστικού που συνέταξε ο Νικήτας Στηθάτος, ο συγγρ. υποστηρίζει ότι ο Συμεών οδηγήθηκε στη συγγραφή των ύμνων του από μια ακατανίκητη εσωτερική ανάγκη να μεταδώσει την εμπειρία της μυστικής μέθεξης στο θείο φως και με την πεποίθηση ότι ενεργεί ως όργανο του Πνεύματος. Η επιλογή του ποιητικού λόγου, στο τελευταίο διάστημα της ζωής του, ως πιο κατάλληλου μέσου για την περιγραφή και ερμηνεία των οραμάτων του (παρόλο που τα είχε ήδη καταγράψει σε πεζό λόγο πριν από την εξορία του) αποδίδεται στην επιθυμία του Συμεών να επιτύχει μια μεγαλύτερη ένταση στο νόημα, αλλά και στην επιδίωξή του να διδάξει όσους ήταν έτοιμοι να δεχθούν τη διδασκαλία του. Συμπληρωματικά θα άξιζε ίσως να επισημάνουμε ότι εξίσου διαφωτιστική είναι εν προκειμένω και η διευκρίνιση του Συμεών ότι μιλώντας για τις υπερβατικές εμπειρίες του επιδιώκει παράλληλα να διδαχθεί και ο ίδιος σε μια προσπάθεια αναστοχασμού και συνειδητοποίησης των όσων βίωσε (ό λέγων γάρ και έαυτῶ τὰ λεγόμενα λέγει Ύμν. 43, 20).

Σχετικά με την αιτία που οδήγησε τον Συμεών στην επιλογή των τονικών, μη προσωδιακών μέτρων, με κυρίαρχο τον δεκαπεντασύλλαβο, ο Koder εικάζει ότι πρόθεση του μυστικού ήταν να αποδώσει με μεγαλύτερη άνεση και να μεταδώσει με περισσότερη ενάργεια τα οράματά

του, χωρίς να καταφύγει στα μέσα της «ελληνικής» παιδείας, φροντίζοντας όμως να επιδείξει τη λογοτεχνική του ευελιξία με άλλους τρόπους. Ας σημειωθεί ότι με ορισμένα από τα ζητήματα που τίγονται εδώ ο συγγρ. έχει ασχοληθεί αναλυτικότερα σε δύο πρόσφατες μελέτες του που θα ήταν χρήσιμο να διαβαστούν σε συνδυασμό με την παρούσα (βλ. J. Koder, «Der Titel der Hymnensammlung des Symeon Neos Theologos», στο *Χρυσαῖ Πύλαι - Zlataja brata. Essays presented to Ihor Ševčenko on his eightieth birthday by his colleagues and students* [= *Palaeoslavica* 10/1 (2002) 215-221]· του ίδιου, «Γιατί ο Συμεών ο Νέος Θεολόγος έγραφε τους ύμνους του», *Νέα Εστία* 160, 1794, [Νοέμβριος 2006] 806-819).

Αναζητώντας, τέλος, μιαν απάντηση στο ερώτημα σε ποιο λογοτεχνικό είδος μπορούν να ενταχθούν οι ύμνοι του μεγάλου μυστικού, δεδομένου ότι ο ειδολογικός χαρακτηρισμός που προέρχεται από τον μαθητή του Νικήτα Στηθάτο είναι σαφές ότι δεν παραπέμπει στην εκκλησιαστική υμνογραφία, ο Koder παρατηρεί ότι οι ύμνοι συνδυάζουν χαρακτηριστικά της διδακτικής ποίησης και της έμμετρης ομιλίας με αυτοβιογραφικά και λυρικά στοιχεία. Ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τον αυτοβιογραφικό τόνο και τον διδακτικό χαρακτήρα τους διαπιστώνει μάλιστα ότι ο Συμεών πρέπει να δέχθηκε την επίδραση του Γρηγορίου Ναζιανζηνού. Με την ανάλυση δύο σύντομων ύμνων (αριθ. 10 και 57), που από άποψη έκτασης, τόνου και τεχνικής διαφέρουν αισθητά από τους υπόλοιπους, ο συγγρ. επισημαίνει και αναδεικνύει τον κατεξοχήν λυρικό και στοχαστικό χαρακτήρα που προσλαμβάνει ενίοτε η πολύ προσωπική αυτή ποίηση. Αξιοπρόσεκτη είναι η ακροτελεύτια πρόταση της μελέτης σχετικά με τη συγγραφή μιας ιστορίας της βυζαντινής λυρικής ποίησης, χωρίς μεγάλη έκταση, η οποία ωστόσο μπορεί να μας επιφυλάσσει περισσότερες εκπλήξεις απ' ό,τι υποπτευόμαστε.

Ενδιαφέρουσες «Μορφολογικές παρατηρήσεις στην *Εὐχή Μυστική*, δι' ἧς ἐπικαλεῖται τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον ὁ αὐτὸ προορῶν τοῦ Συμεῶν τοῦ Νέου Θεολόγου» διατυπώνει στη συνέχεια (σσ. 37-61) ο Αλέξανδρος Αλεξιάκης. Εξετάζοντας το γενικό περίγραμμα και αναλύοντας τα επιμέρους τμήματα της Μυστικής ευχής που προτάσσεται στη συλλογή των Ὑμνων, δείχνει πειστικά ότι η τριμερής διάρθρωσή της σε επίκληση, διήγηση/επιχείρημα και παράκληση/αίτηση φαίνεται να ακολουθεί το πρότυπο της αρχαίας προσευχής/ύμνου προς τον Θεό. Επίσης παρατηρεί ότι η πληθώρα των ρητορικών μέσων που επισημαίνει (τρίκωλα, παρήγηση, ομοιοτέλετο, πολύπτωτο, ετυμολογικό σχήμα, επανάληψη) αποτελούν, πέρα από την εξαιρετικά επιμελημένη δόμησή της, ένα επιπλέον μορφολογικό στοιχείο το οποίο συνδέει τη Μυστική Ευχή του Συμεών με τα κλασικά πρότυπα. Χωρίς να προτείνει άμεση εξάρτηση από αρχαίους ελληνικούς ύμνους, ο συγγρ. διαπιστώνει διόλου αμελητέα κοινά στοιχεία σε επιμέρους μορφολογικές επιλογές ανάμεσα στην ευχή του Συμεών και σε άλλα κείμενα, όπως δύο προσευχές στις απόκρυφες *Πράξεις του*

Θωμά, αλλά και σε πρώιμες χριστιανικές προσευχές, όπως αυτές του Μ. Βασιλείου και κυρίως του Γρηγορίου Ναζιανζηνού, υποδεικνύοντας δικαίως τις τελευταίες ως πιθανότερο διαμεσολαβημένο πρότυπο του Συμεών. Παρόλο που η μελέτη εστιάζεται περισσότερο στη μορφή και όχι στο περιεχόμενο της Μυστικής Ευχής, θα ήταν ίσως ενδιαφέρον να επισημανθεί ένα ακόμη δομικό στοιχείο στο πρώτο μέρος της ευχής, στην *επίκληση* (1-23): η βαθμιαία εμπλοκή του πρωτοπρόσωπου λυρικού ομιλητή/υποκειμένου το οποίο, ενώ αρχικά απουσιάζει, αναδύεται εν συνεχεία διακριτικά, για να παραμείνει κυρίαρχο ως το τέλος. Είναι χαρακτηριστικό ότι από το απρόσωπο εισαγωγικό τμήμα (1-9) ο Συμεών περνά στο συλλογικό υποκείμενο (10-17), προτού καταλήξει οριστικά στο ατομικό (17-23), ακολουθώντας μια τριμερή διαίρεση και στο εσωτερικό της επίκλησης. Με τον τρόπο αυτό υιοθετείται αρχικά μια διευρυμένη προοπτική που τοποθετεί τον δεόμενο μέσα σε ένα σύνολο· ο τελευταίος ως μέλος αυτού του συνόλου και με συναίσθηση της ανθρωπίνης κατάστασης θα απευθύνει στη συνέχεια τη μυστική ευχή που κορυφώνεται στο αίτημα της (ατομικής) θέωσης. Απομένει να διερευνηθεί κατά πόσον ο Συμεών ακολουθεί και στο σημείο αυτό κάποια συγκεκριμένα πρότυπα.

Ο Αθανάσιος Μαρκόπουλος στην περιεκτική μελέτη του με τίτλο «Θέωση και σωτηρία. Απόπειρα ανάγνωσης του ύμνου αρ. 13 του Συμεών του Νέου Θεολόγου» (σσ. 61-88) επιχειρεί να προσδιορίσει το νοηματικό εύρος και το βιωματικό βάθος που συναιρούνται στον 13ο ύμνο του μυστικού (το κείμενο παρατίθεται στο τέλος της μελέτης). Σύμφωνα με την επιγραφή που τον συνοδεύει, ο ύμνος αυτός αποτελεί μια προτροπή για μετάνοια που ερείδεται στην περιγραφή της θέωσης ως γινόμενου της ένωσης σαρκικού και πνευματικού θελήματος. Η εκ του σύνεγγυς ανάγνωση που έχει στόχο να αναδείξει τη λογοτεχνικότητα του ύμνου φέρνει στο φως ενδιαφέροντα δομικά στοιχεία μιας τελετουργικής διαδικασίας στον τρόπο με τον οποίο ο Συμεών επιλέγει να εκθέσει τα μεταφυσικά του βιώματα και παράλληλα να διδάξει. Σε μορφολογικό επίπεδο επισημαίνονται τα στοιχεία που συντελούν στη μουσικότητα του στίχου και η επιδέξια χρήση ρητορικών μέσων, που δεν φαίνεται να υπηρετούν τόσο την καλλιέργεια όσο την ποιητική υποβολή μιας βιωματικής γραφής. Οι διαπιστώσεις αυτές, παρά την απουσία ενός ευρύτερου διακειμενικού διαλόγου, αν εξαιρέσει κανείς βέβαια τις άφθονες βιβλικές αναφορές, φαίνεται να κλονίζουν έμμεσα την κρατούσα αντίληψη για την έκταση και τον χαρακτήρα της παιδείας του Συμεών, παρόλο που δεν ακοούν ούτε σκοπεύουν στο να ανακηρύξουν τον Συμεών *poeta doctus*. Σε νοηματικό επίπεδο, με την αναλυτική προσέγγιση των αποφαιτικών χαρακτηρισμών και των καταφατικών ιδιοτήτων που αποδίδονται στο θείο, διερευνάται η λειτουργία και αξιολογείται το ποιητικό αποτέλεσμα που προκύπτει από τη δημιουργική διαπλοκή τους. Ενδιαφέρουσα είναι επί-

σης η διαπίστωση του συγγρ. ότι, προκειμένου να περιγραφεί η ένωση σαρκικού και πνευματικού θελήματος με όρους που παραπέμπουν σε μυστικό γάμο, χρησιμοποιείται ένα συμβατικό «κοσμικό» λεξιλόγιο που αναλαμβάνει μια μεταφορική λειτουργία «τελετουργικού» θρησκευτικού τύπου στο πλαίσιο μιας αγωνιώδους, θα λέγαμε, προσπάθειας υπέρβασης των εκφραστικών ορίων της γλώσσας. Η επισήμανση αυτή έρχεται να ενισχύσει από άλλο δρόμο την παρατήρηση του Koder (σ. 17) ότι ο Συμεών με το πέρασμά του από τις πεζές *Κατηχήσεις* στους έμμετρους *Ύμνους* μετακινείται από το *διδακτικόν* στο *τελεστικόν* γένος. Ο συγγρ. αποφεύγει, εσκεμμένα, να υποδείξει συγκεκριμένα «τελεστικά περιχίμενα», καθότι, όπως έχουν υποδείξει οι εισηγητές της θεωρίας που επικαλείται, «όσο το τελεστικό πλαίσιο παραμένει άγνωστο, είναι επισφαλές να υποθέτουμε ότι συγκεκριμένες αναφορές υποβάλλουν συγκεκριμένα περιχίμενα» (Δ. Γιατρομανωλάκης – Π. Ροϊλός, *Προς μια τελετουργική ποιητική*, Αθήνα 2005, σ. 89). Η ανάγνωση του 13ου ύμνου που προτείνεται εδώ δίνει αφορμή στον συγγρ. να διατυπώσει ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις για τον τρόπο με τον οποίο ο Συμεών αντιμετωπίζει την ποίησή του αλλά και τη λειτουργία του ποιητικού λόγου εν γένει, τον οποίο φαίνεται να θεωρεί ως το καταλληλότερο μέσο τόσο για την έκφραση προσωπικών μυστικών βιωμάτων όσο και για τη «μετακένωση σε στίχους» της παλαιάς πατερικής παράδοσης.

Στην τέταρτη μελέτη του τόμου («*Αΐσθησις οξύμωρος. Θεογνωσία ποιητική στὸν τρίτο ὕμνο τοῦ ἁγίου Συμεών τοῦ πίκλην Νέου Θεολόγου*», σσ. 89-135) ο Στέλιος Ράμφος, με αφετηρία τον Τρίτο Ύμνο του Συμεών (το κείμενο προτάσσεται στο πρωτότυπο και σε νεοελληνική μετάφραση) επιχειρεί μιαν ανθρωπολογική και φιλοσοφική προσέγγιση της εμπειρίας της θέωσης με όχημα αφενός τα οξύμωρα σχήματα που αφθονούν στην ποιητική γλώσσα του Συμεών και, αφετέρου, την ωριγενικής προέλευσης θεωρία της πνευματικής αίσθησης. Ο συγγρ. παρατηρεί ορθά ότι ο Συμεών, προκειμένου να εκφράσει τη βίωση μιας υπερβατικής εμπειρίας, επιστρατεύει συχνά το οξύμωρο, ένα ρητορικό σχήμα που συνίσταται ως γνωστόν στη σύζευξη αλληλοαναιρούμενων εννοιών και κατορθώνει να αιφνιδιάσει ανάλογα με την τόλμη με την οποία επιχειρείται αυτή η σύζευξη. Αναλύοντας από ανθρωπολογική σκοπιά τη θέα και τη θέωση, ένα ψυχικά επίσης οξύμωρο βίωμα, ο Ράμφος διαπιστώνει ότι η τελευταία δεν προϋποθέτει για τον Συμεών απαραίτητα την ασκητική απάθεια όσο την πνευματική καθαρότητα του «ησυχίου» βίου που οδηγεί στην ατομική εμπειρία του υπερουσιού φωτός και κατ' επέκταση στη θέωση, η οποία γίνεται αντιληπτή ως πνευματική ενότητα της ανθρωπίνης με τη θεία βούληση. Ο συγγρ. υποστηρίζει ότι ο Συμεών, με την έννοια της αμειβαίας θέασης Θεού και ανθρώπου, της «αντοψίας», εισηγείται μιαν υπερβατολογική ανθρωπολογία. Η εμπειρία της θέωσης προκύπτει ως συνδυασμός θεοπτίας και συνειδητής ενδοσκόπησης που δεν επικεντρώνεται

πλέον στις σωματικές, αλλά στις πνευματικές αισθήσεις, μέσω των οποίων ο ησυχαστής δεξιώνεται τη χάρη του Πνεύματος. Ο συγγραφέας συμπεραίνει ότι η πνευματική αίσθηση δεν νοείται στατικά, όπως στον Ωριγένη, καθώς στον Συμεών φαίνεται να προσλαμβάνει μια δυναμική ανθρωπολογική διάσταση: αποτελεί μίαν ενεργή αίσθηση που λειτουργεί δημιουργικά και μετατρέπει τα δεδομένα της εμπειρίας σε σύμβολα «θεοφάνειας» που εξαγιάζουν το σώμα. Είναι αξιοσημείωτο ότι η άμεση ατομική εμπειρία του θείου φωτός λαμβάνει χώρα χωρίς άλλη ασκητικού ή εκκλησιαστικού τύπου μεσολάβηση. Έτσι, ο Συμεών κάνει ένα σημαντικό βήμα προς το ατομικό υποκείμενο, ένα βήμα που κατά τον συγγραφέα έμεινε μετέωρο.

Ελάχιστα είναι τα τυπογραφικά αβλεπτήματα που σημειώσαμε κατά την ανάγνωση του βιβλίου: σ. 4, σημ. 6 millenium (αντί millennium)· σ. 25, σημ. 57 έπαινώ (αντί έπαίνω)· σ. 33,1 Χοίριλο (αντί Χοιρίλο)· σ. 61, σημ. *, 3 Byzantine (αντί Byzantina)· σ. 67, σημ. 10,8 paradigins (αντί paradigms)· σ. 115,22 αύξητοι (αντί αύξησι)· σ. 134,26 ύπαρξι (αντί ύπαρξι).

Τον καλαίσθητο τόμο συμπληρώνουν τρία εξαντλητικά ευρετήρια: κύριων ονομάτων (σσ. 139-146), όρων (σσ. 147-153) και βιβλιογραφίας (σσ. 155-159). Γενικά, οι τέσσερις μελέτες που περιέχει φωτίζουν, από τη δική της σκοπιά και με τον δικό της τρόπο η καθεμιά, σημαντικές πτυχές του έργου του Συμεών του Νέου Θεολόγου, προσφέροντας εύστοχες παρατηρήσεις και ενδιαφέρουσες ερμηνευτικές προσεγγίσεις που συμβάλλουν ουσιαστικά στην κατανόηση της ποιήσης του μεγάλου μυστικού.

Πανεπιστήμιο Κρήτης

ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΑΣΣΗΣ

Leonis VI sapientis imperatoris byzanyini homiliae quas edidit Theodora Antonopoulou [Corpus Christianorum. Series Graeca, 63], Turnhout 2008, σελ. ccxxx+689.

Ένας από τους ελάχιστους βυζαντινούς αυτοκράτορες που διακρίθηκε ως λόγιος και συγγραφέας είναι ο Λέοντας ΣΤ΄ ο Σοφός (886-912). Παρότι η συγγραφική του δραστηριότητα ήταν γνωστή, δεν είχε εκτιμηθεί μέχρι σήμερα επαρκώς η φιλολογική και ιστορική αξία του έργου του αφενός εξαιτίας της απουσίας μιας συνολικής έκδοσης και αφετέρου εξαιτίας των ελλείψεων και των λαθών που παρουσίαζαν οι επιμέρους εκδόσεις μεμονωμένων ομιλιών του αυτοκράτορα.

Σπάνια, άλλωστε, το έργο ενός βυζαντινού συγγραφέα ήταν διασπασμένο σε πολλές επιμέρους εκδόσεις, οι περισσότερες από τις οποίες είναι παλαιές και δυσεύρετες, όπως το έργο του Λέοντα ΣΤ΄, γεγονός που

μέχρι σήμερα είχε οδηγήσει το έργο σε αφάνεια και δυσκόλευε τη μελέτη και την αξιοποίησή του.

Την έλλειψη αυτή είχε επιχειρήσει να καλύψει πριν από δέκα περίπου χρόνια η Θ. Αντωνοπούλου (στο εξής Α.) με τη διδακτορική της διατριβή, η αποτελούσε μια συστηματική προσέγγιση και μελέτη του ρητορικού έργου του Λέοντα ΣΤ' στο σύνολό του. Η μελέτη αυτή αποτελούσε το πρώτο στάδιο της ενασχόλησης της συγγραφέως με τον λόγιο αυτοκράτορα που ολοκληρώθηκε με την έκδοση των ομιλιών του που κυκλοφόρησε στη σειρά *Corpus Christianorum* του εκδοτικού οίκου *Brepols*.

Πρόκειται για την κριτική έκδοση του συνόλου των ομιλιών του Λέοντα με την οποία η Α. επιτυγχάνει όχι μόνο να δώσει για πρώτη φορά ένα αξιόπιστο φιλολογικά κείμενο αλλά και να αναδείξει μέσα από αυτό τη λογοτεχνική προσωπικότητα του συγγραφέα που λάνθανε επί αιώνες. Άλλωστε ο εντυπωσιακά μεγάλος αριθμός των χειρογράφων (103 χειρόγραφα συνολικά) που παραδίδουν τις ομιλίες του Λέοντα αποδεικνύει την απήχηση που είχε το έργο του στο Βυζάντιο και στους μεταγενέστερους συγγραφείς, και παράλληλα τη σημασία της νέας αυτής κριτικής έκδοσης.

Η μελέτη της χειρόγραφης παράδοσης αποτελεί το κύριο θέμα της Εισαγωγής (σσ. i-clxxxii) που διαρθρώνεται σε τέσσερα κεφάλαια.

Στα δύο πρώτα η συγγρ. παρουσιάζει και περιγράφει αναλυτικά τα εικοσιένα χειρόγραφα που παραδίδουν είτε το πλήρες Πανηγυρικό του Λέοντα ΣΤ' (42 ομιλίες) είτε σημαντικό αριθμό ομιλιών, διερευνά διεξοδικά και μελετά συστηματικά τις σχέσεις τους με σκοπό τον καταρτισμό του στέμματος των κωδίκων.

Στα δύο κεφάλαια που ακολουθούν παρουσιάζεται μια ευάριθμη ομάδα χειρογράφων που παραδίδουν μεμονωμένες ομιλίες του Λέοντα ΣΤ'. Οι 83 κώδικες που εντόπισε η Α. μετά από ενδελεχή έρευνα των καταλόγων των ελληνικών χειρογράφων και μελέτησε στις περισσότερες περιπτώσεις, όπως και εκείνους που αποτελούν στους κύριους φορείς της παράδοσης του ομιλητικού έργου του Λέοντα, *in situ*, περιγράφονται συνοπτικά αλλά με επάρκεια, και εξετάζονται οι στεμματικές τους σχέσεις ανά ομιλία, καθώς και η στεμματική σχέση του προτύπου του με τα χειρόγραφα του Πανηγυρικού.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρον και σημαντικό όχι μόνο για τον μελετητή των ομιλιών του αυτοκράτορα Λέοντα ΣΤ' αλλά και γενικότερα για τον εκδότη βυζαντινών κειμένων είναι το τέταρτο κεφάλαιο της Εισαγωγής με τίτλο «The Present Edition» (σσ. clxxii-clxxxii), στο οποίο η συγγρ. παρουσιάζει τα συμπεράσματά της για τους κύριους φορείς της χειρόγραφης παράδοσης (στις περισσότερες περιπτώσεις είναι ο κώδικας Β [= Βατοπεδίου 408], ο οποίος παραδίδει τις ομιλίες αρ. 3-37) αλλά και τις παλαιότερες εκδόσεις των ομιλιών του Λέοντα ΣΤ', οι περισσότερες από τις οποίες περιέχουν έναν μικρό μόνο αριθμό ομιλιών και έχουν γίνει με

βάση ένα μόνο χειρόγραφο (όχι πάντοτε το στεμματικά καλύτερο).

Ενδιαφέρουσες και χρήσιμες είναι οι απόψεις που διατυπώνει η Α. στην εκτενέστατη υποσημ. 137 αναφορικά με τα επιχειρήματα που διατυπώθηκαν για τη γνησιότητα της ομιλίας αρ. 41. Το τμήμα αυτό του κεφαλαίου ολοκληρώνεται με τις επεξηγήσεις σχετικά με τον καταρτισμό του κριτικού υπομνήματος.

Στη συνέχεια η Α. παρουσιάζει τη θέση και τον ρόλο του κώδικα Β στην έκδοση των ομιλιών του Λέοντα ΣΤ'. Όπως πολύ ορθά σημειώνει (σ. clxxvii), ο κώδικας, αν και δεν είναι αυτόγραφος, βρίσκεται πολύ κοντά χρονικά στον συγγραφέα και αντανακλά τις επιλογές του. Για τον λόγο αυτό, και εφαρμόζοντας τη σύγχρονη εκδοτική πρακτική για τα βυζαντινά κείμενα η Α. ακολουθεί στην έκδοσή της το χειρόγραφο αυτό σε ό,τι αφορά στην ορθογραφία, τον συλλαβισμό, τον τονισμό, την έγκλιση τόνου, τη στίξη και τη διαίρεση των παραγράφων. Με την επιλογή της αυτή δίνει στον αναγνώστη της έκδοσης των ομιλιών του Λέοντα, τον βυζαντινολόγο αλλά και τον μελετητή της γλώσσας και της γραμματικής της περιόδου τη δυνατότητα να μελετήσει τον τρόπο με τον οποίο έγραφαν, έστιζαν, τόνιζαν, συλλάβιζαν και κατανοούσαν τα κείμενά τους οι Βυζαντινοί στον 10ο αι., χωρίς να ισοπεδώνει τις ιδιαιτερότητες αυτές με την άκριτη εφαρμογή της γραμματικής και της ορθογραφίας της κλασικής περιόδου. Με δεδομένο μάλιστα ότι υπάρχουν ελάχιστα μόνο τόσο εκτενή έργα του 10ου αι. που παραδίδονται σε χειρόγραφα της ίδιας εποχής, η απόφασή της να διατηρήσει τις συνήθειες και τις ιδιαιτερότητες του γραφέα του βατοπεδινού κώδικα είναι εξαιρετικής σπουδαιότητας.

Το τέταρτο κεφάλαιο ολοκληρώνεται με τις λεπτομερείς εξηγήσεις που δίνει η Α. σχετικά με τον *apparatus fontium*. Οι «πηγές» διαιρούνται σε τρεις κατηγορίες: στα κατά λέξη παραθέματα από άλλους συγγραφείς, στα παραθέματα τα οποία έχουν μεταποιηθεί (γραμματικά, συντακτικά κτλ.) προκειμένου να ενταχθούν στα νέα τους συμφραζόμενα (σε αυτά προτάσσεται στο υπόμνημα το *cf.*) και σε παραθέματα που αποτελούν κοινούς τόπους ή άλλου είδους παράλληλα χωρία (εδώ προστίθεται στο υπόμνημα μετά το *cf.* και το *ex. gr.*). Στο υπόμνημα των πηγών η Α. προσφέρει και μια ακόμη διευκόλυνση στον μελετητή του κειμένου αλλά και στον μελετητή της παράδοσης της Αγίας Γραφής: σε όσες περιπτώσεις το βιβλικό χωρίο που παραθέτει ο Λέων ΣΤ' δεν ακολουθεί το κείμενο των εκδόσεων Rahlfs και Nestle – Aland αλλά κάποια διαφορετική γραφή, το παράθεμα αυτό διαφοροποιείται με την προσθήκη της βραχυγραφίας *app.* που δηλώνει τον κλάδο της παράδοσης που είχε υπόψη του ο αυτοκράτορας.

Με την έκδοση αυτή, που συνοδεύεται από πληρέστατα ευρετήρια κυρίων ονομάτων και χωρίων, η Α. επιτυγχάνει να προσφέρει όχι μόνο ένα φιλολογικά και εκδοτικά άψογο κείμενο αλλά να το συνοδεύσει και από

ένα υποδειγματικό κριτικό υπόμνημα και υπόμνημα πηγών. Ιδιαίτερα πρέπει να επαινεθεί η αρτιότητα του υπομνήματος των πηγών, όπου η Α. έχει κατορθώσει να διατηρήσει το μέτρο· δεν παραλείπει τίποτε το ουσιαστικό, ούτε όμως παρασύρεται σε άκριτη και αδικαιολόγητη παράθεση χωρίων που δεν μπορούν να θεωρηθούν πηγές του Λέοντα. Αποδεικνύεται έτσι αβίαστα ότι το υπόμνημα των πηγών είναι προϊόν προσεκτικής και μεθοδικής αναζήτησης των πηγών και των παράλληλων χωρίων και όχι τυχαία συσσώρευση χωρίων που προκύπτουν από επιπόλαιη έρευνα στον TLG.

Χωρίς αμφιβολία η κριτική έκδοση των 42 ομιλιών, αποτέλεσμα πολύχρονης και κοπιώδους εργασίας της συγγρ., αποτελεί πολύ σημαντική συμβολή και στην προβολή του έργου του Λέοντα ΣΤ', αλλά και στη διαμόρφωση της εικόνας που έχουμε για τη λογοτεχνία της εποχής των Μακεδόνων. Η έκδοση αυτή, η υψηλή ποιότητα της οποίας αποδεικνύει την άριστη φιλολογική της κατάρτιση της Α., τη μεθοδικότητά της, τη βαθιά γνώση των κειμένων της βυζαντινής λογοτεχνίας, την ορθή κρίση της, την επιστημονική της ωριμότητα, την ακρίβεια και την επιμέλειά της, θα αποτελέσει ασφαλώς πρότυπο και για άλλες παρόμοιες εκδόσεις.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΣΟΦΙΑ ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ

Νίκος Μαλλιάρης, *Βυζαντινά Μουσικά Όργανα* [Ελληνικές Μουσικολογικές Εκδόσεις, 6], Αθήνα 2007, σελ. 623.

Ένα αξιόλογο έργο με τον τίτλο *Βυζαντινά Μουσικά Όργανα* κυκλοφόρησε από τις Ελληνικές Μουσικολογικές Εκδόσεις.

Όπως αναφέρει στην εισαγωγή της έκδοσής του ο συγγρ. του, Νίκος Μαλλιάρης, μουσικός και πανεπιστημιακός δάσκαλος με πολυετή εμπειρία και έρευνα στον κλάδο της μουσικολογίας, η κοσμική μουσική σε αντίθεση με την εκκλησιαστική δεν ευτύχησε να καταγραφεί και διατηρήθηκε αποκλειστικά από την προφορική παράδοση. Η έρευνα, επομένως, ήταν φυσικό να στραφεί προς τις έμμεσες πηγές, προς κείμενα δηλαδή που παρέχουν πληροφορίες για τα μουσικά όργανα ή απεικονίσεις οργάνων. Τις πηγές αυτές και τους σχετικούς με αυτές προβληματισμούς του παρουσιάζει ο συγγρ. εκτενώς στην Εισαγωγή (σσ. 15-32). Στη συνέχεια επιχειρεί μία ανασκόπηση της έρευνας για τα βυζαντινά μουσικά όργανα από τον 17ο αι. μέχρι σήμερα.

Το βιβλίο, εκτός από την εισαγωγή, περιλαμβάνει τέσσερα κεφάλαια:

Στο πρώτο (σσ. 33-63) ο συγγρ. έχοντας ως βάση ένα κείμενο του Ανώνυμου Αλχημιστή (τέλη 7ου - αρχές 8ου αι.), καθώς και αραβικές (9ος-10ος αι.) και εικονογραφικές πηγές (κυρίως μικρογραφίες χειρογρά-

φων) (τέλη 10ου ή αρχές 11ου-14ου αι.) καταρτίζει έναν αρχικό κατάλογο των βυζαντινών μουσικών οργάνων, τον οποίο εμπλουτίζει στα επόμενα κεφάλαια.

Το δεύτερο (σσ. 64-154) έχει ως θέμα τα βυζαντινά πολύχορδα όργανα. Ο συγγρ. μέσα από τη μελέτη των πηγών, κυρίως των σχολίων στους Ψαλμούς, των βυζαντινών λεξικών και των σχετικών απεικονίσεων καταλήγει σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα σχετικά με τα όργανα που χρησιμοποιούσαν οι Βυζαντινοί, όπως ότι ορισμένα, μεταξύ των οποίων το τετράπλευρο και το τρίγωνο ψαλτήριο, έγιναν γνωστά στο δυτικό κόσμο όχι μόνο από τους Άραβες, αλλά και από τους Βυζαντινούς.

Στο τρίτο κεφάλαιο (σσ. 155-266) ο συγγρ. εξετάζει τα μουσικά όργανα του βυζαντινού στρατού. Σημαντικές πληροφορίες γι' αυτά αντλεί αφενός από εγχειρίδια κυρίως στρατιωτικής τέχνης αλλά και από ιστορικά και χρονογραφικά έργα, και αφετέρου από εικαστικές πηγές. Ο συγγρ. επισημαίνει την διεύρυνση της χρήσης των τυμπάνων κατά τη μέση περίοδο, γεγονός που αποδίδει σε αραβική επιρροή, καθώς και την ύπαρξη της βυζαντινής κυλινδρικής σάλπιγγας, η οποία διαμέσου των Αράβων έγινε γνωστή στη Δύση. Κατά την ύστερη περίοδο εισάγονται προς χρήση στο βυζαντινό στρατό νέα όργανα με οθωμανική προέλευση, όπως οι ανακαράδες και οι ζουρνάδες. Την ίδια εποχή τα στρατιωτικά μουσικά όργανα που χρησιμοποιούνταν ήδη από τη μέση περίοδο σε τελετές, όταν απουσίαζε το πολυάυλο όργανο, το αντικαθιστούν πλήρως.

Στο τέταρτο κεφάλαιο (σσ. 267-442) παρουσιάζεται η ιστορία του βυζαντινού πολυαύλου οργάνου, το οποίο εφευρέθηκε τον 3ο αι. π.Χ. στην Αλεξάνδρεια και θεωρείται το αρχαιότερο πληκτροφόρο όργανο. Το όργανο που χρησιμοποιείται αρχικά για διασκέδαση, συνοδεύει στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο τις ευφημίες των δήμων στον υπόδρομο προοδευτικά, καθιερώνεται από τα τέλη του 8ου αι. ως το αυτοκρατορικό σύμβολο και χρησιμοποιείται, σύμφωνα με το αυτοκρατορικό πρωτόκολλο, κατά τη διάρκεια των βασιλικών γευμάτων και των γαμήλιων τελετών, ενώ η χρήση του δεν μαρτυρείται σε υστεροβυζαντινές πηγές.

Στο κεφάλαιο αυτό ο συγγρ. παρουσιάζει ακόμη την επίδραση που άσκησε το όργανο στη Δύση, αναλύει τον μουσικό ρόλο του και τις λειτουργίες που επιτελούσε και εξάγει με βάση τις πηγές και τις απεικονίσεις ενδιαφέροντα συμπεράσματα σχετικά με την κατασκευή του.

Η μελέτη ολοκληρώνεται με βιβλιογραφία (σσ. 445-480), ευρετήριο πηγών, ονομάτων και όρων (σσ. 481-496), κατάλογο (σσ. 497-506) και χρονολογικό ευρετήριο (σσ. 507-512) των απεικονίσεων που χρησιμοποιούνται και, τέλος, με 207 φωτογραφικούς πίνακες και παράρτημα με τα αποσπάσματα των ιστορικών-λογοτεχνικών πηγών που παρατίθενται.

Δύο μόνο παρατηρήσεις που σε καμία περίπτωση δεν μειώνουν την αδιαμφισβήτητη αξία του έργου. Ο διαχωρισμός των πηγών και της βιβλιογραφίας σε υποενότητες (π.χ. βυζαντινή μουσική, μεσαιωνική μου-

σική, βυζαντινή ιστορία, ιστορία της τέχνης κτλ.) δεν βοηθά τον αναγνώστη στον εύκολο εντοπισμό του έργου στη βιβλιογραφία, όταν μάλιστα η συντομογραφία στο οικείο κεφάλαιο είναι γενική (βλ. π.χ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς σ. 256, σημ. 541). Στο παράρτημα του βιβλίου που περιλαμβάνει τα αποσπάσματα των πηγών θα ήταν χρήσιμο να δηλώνεται με τον στίχο που αντιστοιχεί όχι μόνο η αρχή, αλλά και το τέλος του κάθε χωρίου.

Ο συγγρ. εργάσθηκε με ζήλο και επιμονή αξιοποιώντας υλικό από ποικίλες πηγές με συνέπεια και συστηματικότητα, προσφέροντας στη σύγχρονη βιβλιογραφία ένα έργο που αποτελεί σημαντική συμβολή στη μελέτη της κοσμικής μουσικής των Βυζαντινών, που παραμένει ελάχιστα γνωστή ως τις μέρες μας.

Θεσσαλονίκη

ΗΛΙΑΝΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ

Dorotei Getov, *A Catalogue of Greek Liturgical Manuscripts in the «Ivan Dujčev Centre for Slavo-Byzantine Studies»* [Orientalia Christiana Analecta, 279], Roma 2007, σελ. 618.

Ο κατάλογος του D. Getov αποτελεί τον δεύτερο μιας σειράς θεματικών καταλόγων των οποίων η σύνταξη αποφασίστηκε κατά τη διάρκεια της στρογγυλής τράπεζας με θέμα «Principes et méthodes du cataloguage des manuscrits grecs de la collection du Centre Dujčev» που οργανώθηκε τον Αύγουστο του 1990 στο Κέντρο Σλαβο-Βυζαντινών Σπουδών «Ivan Dujčev» της Σόφιας. Ο κατάλογος περιλαμβάνει 148 λειτουργικά χειρόγραφα και σπαράγματα χειρογράφων που φυλάσσονται στο Κέντρο· σε αυτά δεν συμπεριλαμβάνονται συλλογές ευαγγελικών περικοπών για λειτουργική χρήση, ψαλτήρια και χειρόγραφα βυζαντινής μουσικής, τα οποία προβλέπεται να συμπεριληφθούν σε αντίστοιχους θεματικούς καταλόγους.

Για την περιγραφή των χειρογράφων ο συντάκτης του καταλόγου ακολούθησε κατά βάση το σχήμα της περιγραφής των ελληνικών χειρογράφων της Αυστριακής Εθνικής Βιβλιοθήκης, δίνοντας έμφαση περισσότερο στην αναλυτική περιγραφή του περιεχομένου και λιγότερο στην κωδικολογική περιγραφή.

Ο κατάλογος πληροί όλες τις προδιαγραφές ενός σύγχρονου καταλόγου και προσφέρει για πρώτη φορά αναλυτική και άρτια περιγραφή των λειτουργικών χειρογράφων του Κέντρου «Ivan Dujčev» που προέρχονται από τις Μονές του Τιμίου Προδρόμου Σερρών και της Εικοσιφοίνισσας Παγγαίου και παρέμεναν μέχρι τώρα σχεδόν άγνωστα. Οι παρατηρήσεις που ακολουθούν δεν μειώνουν, ασφαλώς, την αξία και τη

σημασία του καταλόγου του D. Geton:

(1) Η επιλογή του συντάκτη του καταλόγου να παραπέμψει για τα υδατόσημα των χάρτινων χειρογράφων σχεδόν αποκλειστικά σε δύο νέες συλλογές υδατοσήμων που βασίζονται στα χειρόγραφα του Κέντρου «Ivan Dujčev», τον κατάλογο των L. Vasilijev – M. Grozdanović-Pajić (Σόφια 2004) για τα χειρόγραφα του 14ου και του P. Stanković (Σόφια 2006) για τα χειρόγραφα των 15ου-19ου αι., αντί να παραπέμψει και σε ευρέως γνωστούς καταλόγους, π.χ. των V. Mošin – S. Traljić ή του C.-M. Briquet, δυσκολεύει τον χρήστη του καταλόγου και, πιθανόν, και την ακριβέστερη χρονολόγηση των χειρογράφων, καθώς αυτή στηρίζεται στην ταύτιση των υδατοσήμων κάθε χειρογράφου με βάση ένα περιορισμένο corpus υδατοσήμων.

(2) Δυσερμήνευτη είναι σε κάποιες περιπτώσεις η χρονολόγηση που επιλέγει ο Geton: π.χ. χρονολογεί τον κώδικα D. gr. 89 στις αρχές του 15ου αι. (βλ. σ. 198: 15th c. beginning), ενώ τα τέσσερα υδατόσημα που παραθέτει ενδεικτικά (σ. 201) ταυτίζονται με υδατόσημα της συλλογής Vasilijev – Grozdanović που χρονολογούνται μεταξύ των ετών 1375-1399, και με υδατόσημα της συλλογής Stanković που χρονολογούνται το 1400/1410.

Εξίσου προβληματική είναι και η χρονολόγηση του κώδικα D. gr. 323. Ο Geton αμφισβητεί, και ενδεχομένως όχι άδικα, την υπόθεση του Αθ. Παπαδόπουλου-Κεραμέα ότι ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Γρηγόριος, ο οποίος αναφέρεται στο βιβλιογραφικό σημείωμα, είναι «πιθανώς Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς», και χρονολογεί τη γραφή του γραφέα Νείλου, στην οποία διακρίνει στοιχεία μίμησης της ανισοστρογγυλής γραφής (Fettaugenmode), μιας γραφής δηλαδή του β' μισού του 13ου αι., στο β' μισό του 15ου αιώνα (σ. 437), επηρεασμένος, πιθανόν, και από τη χρονολόγηση των υδατοσήμων του χειρογράφου (ψαλίδια και λουλούδι) τα οποία ταυτίζει με υδατόσημα της συλλογής Stanković που χρονολογούνται το 1430/40· ταυτόχρονα όμως στον τίτλο της περιγραφής (σ. 435) χρονολογεί το χειρόγραφο στο α' μισό του 15ου αι. δημιουργώντας σύγχυση στον αναγνώστη. Στην περίπτωση του συγκεκριμένου χειρογράφου θα έπρεπε επιπλέον να είχε διερευνηθεί η πιθανότητα ο μητροπολίτης Γρηγόριος του βιβλιογραφικού σημειώματος να ταυτίζεται με τον Γρηγόριο που υπήρξε μητροπολίτης Θεσσαλονίκης μεταξύ των ετών 1432 και 1437 (βλ. PLP 4459).

(3) Στις ταυτίσεις των προσώπων που αναφέρονται στα σημειώματα των κωδίκων θα μπορούσαν να προστεθούν και οι παρακάτω ταυτίσεις ή αναφορές στο *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, του E. Trapp κ.ά, Βιέννη 1976-1996 (στο εξής PLP): σ. 129 Θεόδωρος ιερέας (1410/11) = PLP 91998 (Vogel – Gardthausen, σ. 141) και Μακάριος ιερομόναχος και πνευματικός = PLP 16216· σ. 135 Νικόβουλος γραφέας (αρχές 15ου αι.) = PLP 20331 (Vogel – Gardthausen, σ. 343)· σ. 260 Μανουήλ (αδελ-

φός του Γλαβά, 1401) = *PLP* 4210· σ. 321 Μιχαήλ ιερέυς και σακελλάριος Λαρίσης (1365) = *PLP* 19122· σ. 445 Ανδρέας ιερέας (14ος αι.) = *PLP* 910.

Χρήσιμη θα ήταν ακόμη η παραπομπή στον κατάλογο των γραφείων του 17ου-18ου αι. των Λίνου και Μαρίας Πολίτη («Βιβλιογράφοι 17ου-18ου αιώνα. Συνοπτική καταγραφή», *Δελτίο τοῦ Ἱστορικοῦ καί Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου* 6 (1988-1992), Αθήνα 1994, 313-645) για τους γραφείς Πορφύριο (σ. 195, έτους 1665), βλ. Πολίτη, 359, Λωτ (σ. 198, έτους 1586), βλ. Πολίτη, 536, και Καλλίνικο Σερραίο (σ. 209, έτους 1775), βλ. Πολίτη 593.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΣΟΦΙΑ ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ